

УДК 808.26-541.2

АНТРАПАНИМІКОН ГІСТАРЫЧНАЙ ПРОЗЫ УЛАДЗІМІРА ДАМАШЭВІЧА І ЗІНАІДЫ ДУДЗЮК

Ключевые слова: *литературная ономастика, оним, антропоним, поэтоним, фамилия, «говорящая» фамилия.*

В статье рассматриваются употреблённые в исторической прозе брестских авторов антропонимы, которые являются носителями ценной информации о материальной и духовной культуре белорусов. Определяется диапазон смыслового и формального варьирования личных имён. Характеризуются говорящие фамилии персонажей, определяются приёмы актуализации внутренней формы этого типа антропонимов. Описываются тематические группы прозвищ, анализируются способы образования оценочно-характеристических именованных персонажей. Особое внимание придаётся осмыслению роли контекста в раскрытии смысловых и эмоционально-экспрессивных возможностей поэтонимов.

S.F. But-Gusaim
Brest State University named after A.S. Pushkin

ANTHROPONYMICON OF THE HISTORICAL PROSE BY VLADIMIR DOMASHEVICH AND ZINAIDA DUDYUK

Key words: *literary onomastics, onym, anthroponym, poetonym (poetic name), surname, “talking” surname.*

The article considers the usage of the anthroponyms, which carry valuable information about material and spiritual culture of the Belarusians, in the historical prose by Brest writers. The range of semantic and formal variety of proper names is defined. The author describes talking surnames of the characters, defines the ways of actualizing the inner form of this type anthroponyms. The article gives the thematic groups of nicknames, analyzes the ways of forming evaluative-characterizing names of characters. Special attention is given to interpreting semantic and emotional-expressive opportunities of anthroponyms.

Насычаная драматычнымі падзеямі айчынная гісторыя XX стагоддзя стала прадметам мастацкага асэнсавання ў гістарычнай прозе берасцейскіх пісьменнікаў Зінаіды Дудзюк (аповесці “Кошт апошняга слова”, “Мастацтва забіваць” і “Аднарог”) і Уладзіміра Дамашэвіча (аповесць “Кожны чацвёрты”). У цэнтры мастацкага свету, створанага ў прозе сучасных аўтараў, – поўныя драматызму і напружання падзеі Другой сусветнай войны, а таксама цяжкія дзесяцігоддзі пасляваеннага абнаўлення краіны. Ствараючы карціны мінулага нашай зямлі, пісьменнікі ўмела выкарыстоўваюць драматычны зарад, нацыянальна-культурную інфармацыю і вобразна-выяўленчыя ўласцівасці ўласных імёнаў.

У XX стагоддзі ў беларускім антрапаніміконе адбываюцца значныя змены. Пасля Кастрычніцкай рэвалюцыі царква не магла ўплываць на іменаванне грамадзян новай дзяржавы, адбывалася дэкананізацыя іменаслову. Змяніліся нормы этыкету, дзейным

інструментам якога з'яўляюцца ўласныя імёны. Згаданыя змены адлюстраваны ў антрапанімічнай прасторы гістарычнай прозы берасцейскіх аўтараў.

З прааналізаваных твораў намі былі выдзелены новыя імёны, што нарадзіліся ў савецкі перыяд гісторыі, напрыклад, штучныя імёны персанажаў аповесці “Кожны чацвёрты”, утвораныя на базе найменняў правадыроў (імя **Нінэль** утворана ад прозвішча **Ленін**), а таксама імёны-абрэвіятуры (імя **Кім** утворана ад наймення ‘Камуністычны інтэрнацыянал моладзі’, **Ліна** – ад назвы арганізацыі ‘Ліга нацый’).

У савецкі час фарміраваліся новыя этыкетныя нормы, у адпаведнасці з якімі сродкам выражэння павагі да чалавека з’яўляецца ўжыванне поўнай формы імені ў спалучэнні з іменем па бацьку: “Дзякую, **Лукаш Кандратавіч**, мне пасля размовы з вамі ажно ў вачах пасвятлела” [3, 33]; “Нам з **Якавам Саламонавічам** часам падмены бракуе, бо і тавар трэба прыняць, і выручку здаць” [3, 85]. У якасці неафіцыйнага звароту да немаладога паважанага чалавека нярэдка ўжывалася імя па бацьку: “Былі мужчыны аднагодкамі, абодвум каціла пад семдзясят, але колішні механізатар **Карней Трахімавіч Лясяк** так і застаўся **Карнеем**. А былога настаўніка называлі **Платонавічам**, і, мусіць, мала хто помніў яго імя. А як інакш можна называць настаўніка? Простаму вясковаму чалавеку найбольш ягонае імя падыходзіць” [2, 234]. У народным асяроддзі сродкам выказвання павагі маладзейшага да старэйшага, да шанаванага чалавека засталіся словы **дзядзька**, **цётка** ў спалучэнні з асабовым іменем: “Добрага здароўечка, **дзядзька Мірон**, што пра мяне даеце” [3, 115].

Рэгіянальны каларыт ствараюць ужытыя ў маўленні персанажаў твораў Зінаіды Дудзюк формы імёнаў, у якіх адлюстраваны асаблівасці мясцовай гаворкі: “У шматдзетнай сям’і нарадзілася **Ёўга**, але была асуджана лёсам на адзіноту” [3, 19]. У маўленні персанажаў прозы берасцейскіх аўтараў шырока ўжываюцца формы суб’ектыўнай ацэнкі антрапанімаў, што адлюстоўваюць традыцыі нацыянальнага іменаслову. У творах пісьменнікаў-берасцейцаў выкарыстаны эмацыйныя варыяцыі імён маленькіх герояў, якія выражаюць ласку і пяшчоту да дзяцей і падлеткаў: “**Марынка**, **Дзяніска**, **бярыце патрошку**, не будзеце разліваць, – падказвала маці дзецям, парадкуючы ля печы гаршкі” [3, 72]; “Толькі шкада было пакідаць сіратаю **Юльку**” [3, 54]. Эмацыйныя формы могуць перадаваць глыбіню пачуцця да каханага чалавека: “Другое пісьмо напісаў **Світалачцы**, светлай дзяўчыны, дзеля якой хацелася таксама жыць цяпер” [3, 116]; “Юля да страты прытомнасці шаптала: “**Пятрусь! Пеструсь! Пятрок! Петрачок**, родненькі! **Пятро, Пётрачка! Дарагі! Пётра! Пятрухна! Пятрухначка! Пятрушка! Пятрушачка! Петрычак!**” [1, 297]. Заўважым, што і сталыя героі, прайшоўшы жыццёвыя выпрабаванні, цёпла, спачувальна адносяцца да людзей, што праяўляюцца ў ласкальных формах звароту: “Што? Што з табою, **Алесечка?**” [3, 6]; “Гэта, **Іваначка**, хутка пройдзе” [3, 83].

Вобразна-выяўленчым сродкам у кантэксце гістарычнай прозы берасцейскіх аўтараў з’яўляюцца прэцэдэнтныя онімы. Імёны вядомых гістарычных асоб, літаратурных і міфалагічных персанажаў могуць выкарыстоўвацца метафарычна. Напрыклад, прэцэдэнтны онім **Ірад** з’яўляецца іменем цара Іўдзеі, бязлітаснага забойцы дзяцей. У аснове характарыстыкі бесчалавечнага паліцэйскага, які знішчае не толькі партызан, але і бездапаможных жанчын і дзяцей, імя біблейскага цара-злачынцы: “Не чапай дзіця, **ірад!**” – закрычала гаспадыня і кінулася да паліцыя [1, 10]. Для ацэнкі бязлітаснага чалавека, які, гонячыся за дабрабытам, пачынае супрацоўнічаць з рэпрэсіўнымі органамі КДБ, без шкадавання ахвяруючы лёсам малодшага брата, ужываецца імя біблейскага здрадніка **Іуды**: “Калі **Багдана** прывялі на допыт трэці раз, ён убачыў за сталом на месцы следчага брата **Сцяпана**. “Э, браток, ды цябе не пазнаць, што гэта з табою зрабілася?” – “Маўчы, **Юда**” [3, 101].

Многія прозвішчы герояў прозы З. Дудзюк і У. Дамашэвіча з’яўляюцца *ўскоснагаваркімі паэтонімамі*. Раскрыццё “затушаванай”, “зацемненай” унутранай формы найменняў адбываецца пры дапамозе такіх сродкаў, як псіхалагічная характарыстыка персанажа, апісанне знешняга выгляду, учынкаў героя ў сюжэтным дзеянні. Паэтонімы могуць характарызаваць маральныя якасці, рысы характару персанажаў (*Ваўчэцкі, Трамваеў, Вішанька, Самковіч, Бязмен, Смаляр*). У канцэнтраваным выглядзе гаваркія антрапонімы могуць накрэсліваць праграму лёсу літаратурнага героя (*Ярэміч, Паланейчык*).

Насычана семантычнымі нюансамі прозвішча *Ваўчэцкі*, якое належыць герою апавесці У. Дамашэвіча “Кожны чацвёрты”. У аснове прозвішча ляжыць назва звера, што ў народнай свядомасці надзелены такімі рысамі, як мужнасць, смеласць. Герой твора мае такія якасці: *“Ваўчэцкі падабаўся Паланейчыку сваёю адвагаю, але часам ён бравіраваў і лішне лез на ражон”* [1, 19]. З *воўкам* у народзе звязваюцца такія рысы, як злосць, агрэсіўнасць, бязлітаснасць. Апелятыўная семантыка прозвішча ажывае ў аўтарскім апісанні персанажа: *“Чужое акупанцкае адзенне на Ваўчэцкім нібы злілося з яго сваім, звераватым, воўчым: трохі прыўзнятая верхняя губа і белья зубы, з якіх вырываліся з роўнага паўкола два разцы, як іклы, рабілі на яго твары падабенства зварынага аскалу”* [1, 140]. Малады партызан бязлітасна забівае сям’ю чалавека, якога абвінавачвалі ў даносе на сям’ю Ваўчэцкіх, знішчанай акупантамі. У славянскай міфалогіі *воўк* – сімвал мудрасці, празорлівасці. Такія якасці ў выніку напружанага і балючага роздуму пасля здзейсненага злачынства фарміруюцца і ў героя твора. З цягам часу Ваўчэцкі пачынае разумець, што дабро і зло – катэгорыі адносныя, і тое, што ён лічыць справядлівасцю, з пункту гледжання Божых законаў, – зло, злачынства. У выніку напружаных маральна-духоўных пошукаў хлопец прыходзіць да мудрай высновы: *“зло нараджае зло, і злом яго ніколі не выкараніш”* [1, 120].

Прозвішча сям’і *Казак* характарызуе такія якасці людзей, як адвага, мужнасць, уменне знайсці выйсце з самых складаных і небяспечных абставінаў. Метафарычна слова *казак* выкарыстоўваецца як найменне безразважна смелага, дзёрзкага чалавека, рызыканта. Апелятыўная семантыка прозвішча адпавядае характару кожнага члена сям’і: *“Ці ўзяць Казакоў: усе да адной душы ў партызанах!”* [1, 159]. Унутраная форма паэтоніма раскрываецца шляхам апісання жыцця, характару, учынкаў персанажаў. Бацька быў матросам у Петраградзе, падчас ягонай службы было нямала выпадкаў, *“калі ўсю справу вырашала яго адвага, вырашалі секунды. У баі ёсць нейкая няўлоўная хвіліна, калі шалі вагі гатовы пераважыць у любы бок, варта кінуць на адну з іх хоць крупінку”* [1, 116]. Адважнай дзяўчынай з’яўляецца і Юля *Казак*, якая здолела вырвацца з занятай акупантамі вёскі, дабрацца да партызанаў і стаць байцом атрада разведчыкаў: *“А цяпер у атрадзе будзе службыць Юля Казак. Думаю, што яна апраўдае сваё прозвішча... Ужо, мне здаецца, апраўдала...”* [1, 103]. Разведчыкам-рызыкантам быў і Лёнька *Казак*, які загінуў праз сваю па-юнацку безразважную смеласць.

Асобныя прозвішчы герояў твораў З. Дудзюк варта аднесці да гаваркіх паэтонімаў. Напрыклад, *вішня* ў народнай культуры здаўна была сімвалам жаночай прыгажосці, вясны, чысціні. Сэнсавая нагрузка прозвішча *Вішанька* (яно належыць гераіні апавесці З. Дудзюк “Кошт апошняга слова”) адпавядае сімвалічнаму значэнню апелятыўнай асновы антрапоніма. Апісанне прывабнай знешнасці і характару адоранай Богам творчай асобы напаўняе гаваркое прозвішча станоўчай экспрэсіяй: *“Алеся худзенькая, як дзяўчына. Круглы твар, спакойныя шэрыя вочы, усмешлівы шыракаваты рот, таўшчэзная цёмная каса на плячы – ва ўсёй яе паставе было нешта дзясвоцае, некрануте чэрствым жыццём”* [3, 7]; *“Адзіным Богам для яе стала праца, цяжкая, вярэдлівая турбота. Творчасць прыносіла радасць за ўдала напісаныя радкі, за свежы вобраз, яна стамляла, забірала сілы, але і напаўняла новымі задумамі”* [3, 23]. Сутнасць

паэтоніма адпавядае характару гераіні: сумленнай, няздольнай на кампраміс жанчыны, якая не хоча быць каханкай нелюбімага чалавека, уплывовага чыноўніка Трамваева, не можа пісаць ліслівыя рэцэнзіі “патрэбным” людзям, хоць і рызыкуе страціць месца ў рэдакцыі і нават трапіць ў псіхіятрычную лячэбніцу.

Выразную нацыянальна-культурную адметнасць маюць мянушкі – найменні, якія называюць і характарызуюць, ацэньваюць знешнасць, маральныя якасці, паводзіны чалавека, акрэсліваюць сваяцкія адносіны паміж людзьмі. У разрадзе індывідуальных мянушак можна выдзеліць наступныя тэматычныя групы. Найперш гэта найменні, якія характарызуюць знешнія прыметы чалавека. Так, фізічнае калецтва персанажа фіксуе мянушка **Сухарукі**: “У **Сухарукага** было нешта з леваю рукою, здаецца, ці не паранены ў грамадзянскую вайну” [1, 98]. Характарыстычнае найменне можа акрэсліваць унутраную сутнасць чалавека праз аналогію з прадстаўнікамі жывёльнага свету. Так, празванне **Воўк**, якое належыць персанажу аповесці У. Дамашэвіча “Кожны чацвёрты”, акрэслівае і ацэньвае “звярыныя” рысы характару героя: “Мянушка яго была **Воўк**, і ніхто яго за вочы іначай не называў, мо якраз за гэтую яго звераватасць, за маўклівасць, за нелюдзімасць, якая відаць была ў поглядзе яго цёмных вачэй, у выразе зарослага чорным шчаціннем, рабога з воспы твару” [1, 6]. Жыццёвы вопыт, пачуццё адказнасці за лёс партызан, чуласць, мудрасць партызанскага кіраўніка падкрэслівае мянушка **Дзед**, якая належыць герою аповесці У. Дамашэвіча. Характарыстычнае празванне мае адабральны характар: “Ужо некалькі разоў Юля чула, што **Дзед**, як звалі яго за вочы, – вельмі людскі чалавек. Камісар ніколі не націскаў на свае правы, а наадварот – на абавязкі, а найпершым сваім абавязкам лічыў клопат пра людзей, пра іх жыццё, пра аўтарытэт партызана як народнага мсціўца. І не дай Бог, каб гэты аўтарытэт быў калі-небудзь кім-небудзь падарваны! І тады камісар з пакладзістага і памяркоўнага рабіўся раптам суровы і жорсткі” [1, 50]. Акалічнасці з’яўлення чалавека ў вёсцы перадае празванне **Прыблудны**: “Год таму з’явіўся ў вёсцы Іван, мужчына няпэўнага ўзросту, якога тутэйшы люд называў **Прыблудным**. Прышоў ён невядома адкуль, заняў адну пустую хату і пераконваў усіх, што яму гаспадар дазволіў тут жыць. Іван нідзе не працаваў, шныраў па ваколіцах, падбіраў усё, што дрэнна ляжала, тым і жыў. Часта яго бачылі моцна п’яным” [2, 220]. Як бачым, з цягам часу мянушка набыла новую матывацыю, стаўшы характарыстыкай чалавека, які так і не здолеў ператварыцца ў руплівага гаспадара, працаўніка. Празванне **Прыблудны** мае адценне асуджэння, знявагі.

Асабовае імя – паказчык суб’ектывацыі (надзялення чалавека статусам асобы, прызнання яго грамадскай і асобаснай значнасці). Для ідэнтыфікацыі індывіда, пазбаўленага асобнага статусу, выкарыстоўваюцца іншыя сродкі, у прыватнасці, нумары. Гэтая заканамернасць адлюстроўваецца ў аповесці З. Дудзюк “Мастацтва забіваць”. Герой твора, Багдан, трапіўшы ў турму, страціўшы волю, губляе і права на імя, становячыся носьбітам парадкавага нумара. Нумар прадстаўляе чалавека ў якасці рэчы. Носьбіт нумара не мае права на сваё “я” і на асабістае волевыяўленне: “Выдалі цёплае лагернае адзенне: ватныя штаны, бялізну, ватоўку з нумарам на спіне. **Цяпер забывай сваё імя, зэк № 287**” [3, 114]. Сродкам ідэнтыфікацыі зняволеных у лагеры з’яўляюцца **мянушкі**, напр.: “Багдан прыгледзеўся да астатніх вязняў і адзначыў, што на адзенні можна пазнаць, хто дзе працаваў на волі. Вунь у таго таўставатага штаны з лампасамі, яго ўсе так і называюць “**Генерал**”. А таго сівенькага з барадой “**Прафесарам**” клічуць” [3, 113].

Такім чынам, антрапонімы ў кантэксце гістарычнай прозы Зінаіды Дудзюк і Уладзіміра Дамашэвіча выконваюць важную ролю: ствараюць партрэты герояў, характарызуюць іх узаемаадносіны, дапамагаюць перадаць атмасферу эпохі, выразіць грамадзянскую пазіцыю пісьменнікаў.

Літаратура

1. Дамашэвіч, У. Кожны чацвёрты : аповесць / У. Дамашэвіч. – Мінск : Маст. літ., 1991. – 145 с.
2. Дудзюк, З. І. Аднарог : раман, аповесць, апавяданні / З. І. Дудзюк. – Мінск : Беларуская сучасная фантастыка, 2010. – 287 с.
3. Дудзюк, З. Палоннікі жыцця / З. Дудзюк. – Мінск : Маст. літ., 1997. – 270 с.

В.У. Гарнак

Віцебскі дзяржаўны ўніверсітэт імя П.М. Машэрава
e-mail: hornak@mail.ru

УДК 811.161.3'282:82-343-94“18”

ВИЦЕБСКІЯ ГУТАРНИКІ ПАЧАТКУ ХІХ СТАГОДДЗЯ

Ключавыя словы: *Максіміліян Маркс, Віцебск, мемуары, гутарнікі, фальклор, літаратура, анамастыка.*

Ва ўспамінах Максіміліяна Маркса (1816–1893) маюцца цікавыя матэрыялы пра віцебскіх гутарнікаў пачатку ХІХ стагоддзя – Піліпу Смурым і Уласу. У артыкуле даследуецца творчая манера і рэпертуар гэтых артыстаў з народа.

V.V. Harnak

Vitebsk State University named after P.M. Masherov

VITEBSK “GUTARNIKI” OF THE BEGINNING OF THE XIXth CENTURY

Key words: *Maximilian Marx, Vitebsk, memours, folklore, literature, onomastics.*

Some interesting data about Vitebsk “gutarniki” of the beginning of the XIXth century can be found in the memours of Maximilian Marx (1816–1893). A creative manner and repertour of the actors with ordinary background had been studied in the article.

Максіміліян Восіпавіч Маркс (1816–1893) нарадзіўся ў Віцебску. У 1887–88 гг. наш зямляк напісаў свае ўспаміны “Запіскі старога”(«Записки старика»), а таксама некалькі артыкулаў мемуарнага характару. Каштоўнымі і цікавымі з’яўляюцца матэрыялы М. Маркса, якія апісаў і часткова надрукаваў прафесар Львоўскага ўніверсітэта Вільгельм Брухнальскі (1859–1938) «Z pamiętnika M. Marksa Witebszczanina» [1].

Аўтар успамінаў расказаў пра Піліпа Смурага і Уласа – вядомых у 30–40-я гады ХІХ стагоддзя гутарнікаў. Запісаў наш зямляк і ўнікальны “Rodowod Białoruski”. Максіміліян Восіпавіч сабраў таксама цікавыя матэрыялы пра адзенне віцебскіх мяшчан (беларусаў, яўрэяў), забавы і танцы простых гараджан. З мемуараў Маркса можна даведацца пра папулярнасць у Віцебску “Энеіды навыварат”. Ва ўспамінах прысутнічае і тэкст ананімнага верша “Худа жыць на свеце стала”. Значную частку прыкладаў мемуарыст запісаў лацінкай па-беларуску [1, 139–144]. Распавёў М. Маркс і пра вядомых у 20–30-я гады ХІХ стагоддзя віцебскіх гутарнікаў. Адзін з іх, якога звалі Улас (Vlas), быў адначасова і дударам, бо амаль заўсёды хадзіў з кобзай. Пра другога – Піліпа Смурага (Piliip Smuryj) – мемуарыст піша больш падрабязна. Піліп Смуры, лысы як поўня, з постаці марудлівы, вялы, меў дзіўныя паэтычны талент. Піліп быў жабрак, апавядальнік і спявак адначасова, які шмат вандраваў. Мемуарыст, напрыклад, заўважае, што Смуры